

PIOTR EBERHARDT

KŁĘSKI GŁODU NA UKRAINIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU NA PODSTAWIE LITERATURY UKRAIŃSKIEJ

1. Wprowadzenie

W ciągu ostatnich kilkunastu lat powstała na Ukrainie obszerna literatura poświęcona klęskom głodu, które w okresie sowieckim dotknęły ludność ukraińską. Zajęli się nimi geografowie, którzy oceniają ich konsekwencje demograficzne. Socjologowie ukraińscy rozpatrują warunki bytu ludności poddanej cyklicznym katastrofom głodu. Kwestia ta dla historyków i politologów jest przesłanką do formułowania uogólnień o funkcjonowaniu systemu stalinowskiego na Ukrainie.

Poza Ukrainą tematyka ta obecnie budzi mniejsze zainteresowanie wśród badaczy. Podobnie jest w Polsce, gdzie opracowań odniesionych do tego zagadnienia jest stosunkowo niewiele. Bardziej znana w literaturze polskiej jest jedynie problematyka kolektywizacji rolnictwa w Związku Sowieckim. Omawiając tę kwestię porusza się zazwyczaj jej skutki społeczno-ekonomiczne, a przy okazji wspomina się o występującej w latach 1932–1933 klęsce głodu. Podawane dane statystyczne o tych strasznych wydarzeniach są ujmowane dość dowolnie i mało precyzyjnie. Piszemy o kilku, względnie kilkunastu milionach ofiar śmiertelnych. Brak dokładności jest cechą znamioną opracowań historycznych tak polskich, jak i zachodnich, co podważa wiarygodność podawanych i komentowanych informacji. Wiedza o dwóch pozostałych klęskach głodu (1921–1923, 1946–1947), które objęły Ukrainę w pierwszej połowie XX wieku jest mało znana historykom i geografom. Zwłaszcza brakuje w literaturze przedmiotu danych o klęsce głodu, która wystąpiła na Ukrainie po II wojnie światowej.

Z tego względu omówienie na tle literatury przedmiotu przyczyn, tła, konsekwencji wraz z oszacowaniem w miarę ściśle liczebności ofiar śmiertelnych każdej z tych katastrof demograficznych jest zasadne¹. W tej dziedzinie istotne są nie tylko względy poznawcze i statystyczne. Można sądzić, że wymowa polityczna tego zagadnienia naukowego powinna być ciągle aktualna. Wspomniane wydarzenia historyczne nie powinny

¹ W literaturze historycznej i geograficznej stało się modne tłumaczenie pewnych wydarzeń skokowych, które w sposób nagły i nieoczekiwany pojawiają się i przynoszą doniosłe konsekwencje tzw. teorią katastrof. Prekursorem tego nowatorskiego podejścia metodycznego był R. Thom (*Structural Stability and Morphogenesis*, Reading, Mass., 1972). Te założenia teoretyczne zostały następnie rozwinięte przez T. Postona i I. N. Stewarta (*Catastrophe Theory and Its Applications*, London 1978) oraz A. G. Wilsona (*Catastrophe Theory and Bifurcation. Applications to Urban a Regional System*, Berkeley, London 1981). Polskim czytelnikom problematyka ta została zaprezentowana przez R. Domańskiego (*Zastosowanie teorii katastrof w badaniach przestrzennie-gospodarczych*, „Przegląd Geograficzny”, t. LXI, 1989, z. 3, s. 243–246).

ulec zatarciu i zapomnieniu. Mogą być ciągle traktowane jako jedna z konsekwencji wprowadzania systemu totalitarnego, którego ostatecznym efektem jest zawsze cierpienie i śmierć niewinnych ludzi. Przykład Ukrainy pokazuje w sposób nad wyraz dobitny, jakie bolesne skutki przynosi realizacja utopijnych koncepcji ideologicznych związanych z radykalnymi rewolucyjnymi przeobrażeniami społecznymi.

2. Klęska głodu w latach 1921–1923

W końcowej fazie I wojny światowej sytuacja aprowizacyjna Rosji uległa pogorszeniu. Zwłaszcza jeśli chodzi o dwa wielkie miasta: Moskwę i Petersburg. Wynikało to nie tyle z braku produktów rolnych w kraju, ile ze złej organizacji i wadliwego funkcjonowania transportu. Wszelkie nadwyżki żywności kierowano na front. Destabilizacja finansowa również wpływała na ograniczenia podaży artykułów żywnościowych. Coraz gorsze warunki aprowizacyjne w Petersburgu i w Moskwie były jedną z przyczyn niezadowolenia społeczeństwa i wybuchu rewolucji. Było to wykorzystane przez partie rewolucyjne do obalenia caratu, a następnie rządu Kiereńskiego. Po dojściu do władzy bolszewików sytuacja gospodarcza kraju stopniowo się pogarszała. W odpowiedzi na niezadowolenie społeczeństwa nowa władza bolszewickiej Rosji wprowadziła terror oraz represje.

Na początku 1918 r. przed miastami rosyjskimi i ukraińskimi stanęła groźba głodu. Pieniądz utracił wszelką wartość. Chłopi przestali być zainteresowani produkcją na rynek. W odpowiedzi Lenin zadekretował tzw. „dyktaturę aprowizacyjną”. Politykę tę wprowadzono poprzez przymusową konfiskatę zboża u chłopów. Tego typu rekwizycje przyniosły tylko rezultaty doraźne. Sytuacja aprowizacyjna w miastach w okresie wojny domowej ulegała stałemu pogorszeniu. Spowodowało to masowy exodus ludności miejskiej na tereny wiejskie, które dysponowały jeszcze żywnością. Według wielu źródeł ludzie zaczęli w 1918 r. umierać z wycieńczenia i niedożywienia. Dotyczyło to ludzi starszych oraz mieszkańców większych miast. Wprowadzony komunizm wojenny, który zlikwidował wolny rynek, doprowadził do totalnej katastrofy. W końcowej fazie tego okresu (koniec 1920 r.) nastąpił powrót do naturalnej gospodarki wymiennej. Spadek produkcji rolnej wpłynął na poziom życia na wsi. Najgorzej jednak było w miastach, gdzie zlikwidowano normalne mechanizmy rynkowe. Władza bolszewicka prowadząca politykę interwencjonizmu i kontrybucji doprowadziła do nieuniknionego krachu gospodarczego. W wielu regionach sytuacja stawała się coraz bardziej krytyczna. Ludowy Komisariat Aprowizacji stworzył latem 1920 r. listę ujezdów i guberni „wygłodzonych” lub „żyjących w nędzy” (*Czarna księga komunizmu*, s. 127). Przyczyną były bezwzględne rekwizycje zboża z gospodarstw chłopskich. Warunki życia były coraz trudniejsze. System sowiecki forsujący politykę komunizmu wojennego stracił możliwości sterowania procesami gospodarczymi. Dla utrzymania władzy partia została zmuszona do zmiany polityki ekonomicznej. Powstał tzw. NEP. Powrócono do gospodarki rynkowej i poczyniono ustępstwa wobec chłopstwa. Kraj był jednak zrujnowany. W tym przełomowym momencie nastąpiło spiętrzenie złych warunków pogodowych. Wyjątkowa susza w 1921 r. objęła najbardziej urodzajne obszary bolszewickiej Rosji, tzn. Powołże oraz wschodnią i południową Ukrainę. Na całej Ukrainie będącej wówczas w granicach bolszewickiej Rosji zebrano w 1921 r. tylko 35% ziarna w stosunku do średniej produkcji z poprzednich lat.

Wyjątkowy nieurodzaj dotknął gubernie zaporską, doniecką, jekaterynosławską, odeską i mikołajewską².

Sytuacja stawała się już trudna jesienią 1921 r. Na początku następnego roku w pięciu wymienionych guberniach południowej i wschodniej Ukrainy głodowało 1,9 mln ludzi, w kwietniu 3,2 mln, a w czerwcu 3,8 mln, co stanowiło 40% zaludnienia tych guberni. W odróżnieniu od głodów późniejszych był prowadzony w tym okresie bieżący monitoring wydarzeń wg guberni i ujezdów. Informacje zawarte w nim były precyzyjne i świadczyły, że władze miały dokładną wiedzę o liczbie głodujących. Na przykład dane z początku września 1922 r. odniesione do guberni mikołajewskiej wg ujezdów wskazywały, że w ujeździe mikołajewskim głodowało: dorosłych — 79 678, dzieci — 79 458, łącznie — 159 136 osób. W ujeździe chersońskim: dorosłych — 74 092, dzieci 72 301, łącznie — 95 029 itd.³ Podobne wykazy były zestawiane wg pozostałych guberni i ujezdów pozbawionych żywności. Tego typu informacje ułatwiały rozdzielanie pomocy napływającej z zagranicy. Była ona niewystarczająca, na co wskazują podobne wykazy przygotowane wg stanu z kwietnia 1923 r. dotyczące guberni jekaterynosławskiej. Według wspomnianego dokumentu gubernia liczyła 3 115 tys. mieszkańców, w tym dorosłych 1 567 tys. oraz dzieci — 1 548 tys. Wśród nich zarejestrowano głodujących dorosłych 264 tys. oraz dzieci 309 tys. Łączną liczbę zagrożonych głodem w tej guberni podano na poziomie 580 tys. Z obszernej dokumentacji wynika, że głód objął duży obszar południowo-wschodniej Ukrainy.

Przebieg głodu oraz jego konsekwencje demograficzne zawarte są w memoriale napisanym w 1923 r. przez L. I. Eichenwalda przygotowanym dla Odeskiej Komisji Walki ze Skutkami Głodu. Zostały one przypomniane we współczesnym opracowaniu⁴. Autor wyraźnie zaznacza, że głód lat 1921–1922 przyniósł bardziej tragiczne rezultaty niż głód, który panował w Rosji za Borysa Godunowa (w okresie tzw. wielkiej smuty). Zaznacza, że ludzie zostali doprowadzeni do stanu barbarzyństwa i dzikości. Pisze tu o częstych wypadkach kanibalizmu. Zjadane były trupy przed pochówkiem. Wiele dzieci było zamordowanych i spożytych. W przedstawionym memoriale podano wiele konkretnych przypadków dotyczących miejscowości położonych w guberni odeskiej, w których miało miejsce ludożerstwo. Zostały one w sposób dokładny opisane.

Dramatyczne warunki doprowadziły do skokowego wzrostu umieralności. Wskaźnik zgonów na 1000 mieszkańców wzrósł cztero- względnie pięciokrotnie. W pierwszej fazie głodu umierali ludzie starsi, w następnej dzieci, w końcowej zaczęli wymierać również ludzie w sile wieku. Klęska głodu objęła w sposób zróżnicowany obszary wschodniej i południowej Ukrainy. Nie dysponujemy tu pełną dokumentacją statystyczną. Liczba zgonów była odnotowywana jedynie w niektórych jednostkach administracyjnych. Można tu wskazać, że np. w guberni mikołajewskiej w ciągu pierwszego półrocza

² Literatura na temat głodu mającego miejsce na początku lat 20. jest dość obszerna. Pierwsze prace pojawiły się bezpośrednio po uśmierzeniu głodu (*Itogi borby z golodom w 1921–1922. Sbornik statei i otczietow*, Moskwa 1922). Dzięki udokumentowanej pracy H. H. Fishera (*The Famine in Soviet Russia 1919–1923, the Operations of the American Relief Administration*, New York 1927) informacje o przebiegu i konsekwencjach głodu były znane na świecie. W suwerennej Ukrainie kwestia ta znowu stała się popularna. Wydano obszerną książkę zawierającą zbiór najważniejszych dokumentów i relacji dotyczących przebiegu klęski głodu (*Gołod 1921–1923 i ukraińska presa w Kanadi*, red. R. Serbyn, Toronto–Kijw 1992). Ponadto zasługuje na uwagę zbliżone, lecz bardziej selektywne opracowanie *Gołod 1921–1923 rokiw w Ukraini. Zbirnik dokumentiw i materialiw*, Kijw 1993).

³ *Gołod 1921–1923 rokiw w Ukraini. Zbirnik...*, s. 18.

⁴ *Ibidem*, s. 204–215.

1922 r. umarły 42 252 osoby, urodziły się 13 682. W Chersonie, jednym z miast o najtrudniejszych warunkach aprowizacyjnych, w pierwszych czterech miesiącach 1922 r. urodziło się 164 dzieci, zmarło zaś 3722 mieszkańców⁵. Podobne relacje między liczbą urodzeń a zgonów były w wielu innych miejscowościach.

Do tej pory nie określono w sposób ścisły ofiar klęski głodu w latach 1921–1923 na Ukrainie. Wymienia się zazwyczaj liczbę 500 tys. osób, które zmarły z wyголоdzenia⁶. Jest to znacznie mniej niż na pobliskim Powołżu, gdzie śmierć głodowa pochłonęła 1,5 mln istnień ludzkich. W wielu innych pracach podane 500 tys. jest kwestionowane i wymienia się wyższą liczbę ofiar śmiertelnych⁷.

Wielu badaczy przeprowadza tu szacunki obejmujące nie tylko lata 1921–1923, ale dodaje do tego ofiary I wojny światowej oraz rewolucji i wojny domowej. Punktem wyjścia jest stan ludności w 1914 r. oraz założenie, że ludność Ukrainy do 1923 r. wzrastałaby zgodnie z tendencjami przedwojennymi. Przy tych hipotetycznych założeniach liczba ludności Ukrainy byłaby wyższa w 1923 r. o 5,5 mln mieszkańców. Tego typu hipotetyczne wyliczenia nie mają naukowego uzasadnienia. Niemniej wskazują, że okres wojny oraz lata powojenne przyniosły olbrzymie straty demograficzne.

Klęska głodu została wykorzystana politycznie dla wzmocnienia władzy sowieckiej. W wielu dokumentach oficjalnych nie pisze się o konsekwencjach komunizmu wojennego, który zniszczył podstawy gospodarcze państwa bolszewickiego. Nie wspomina się również o rabunkowych konfiskatach pozbawiających producentów produktów rolnych wszelkiej żywności, w tym nawet ziarna siewnego. Uchwała Komitetu Centralnego WKPb zgodnie z retoryką ówczesnych czasów wskazywała winnych, którymi była: „nieustająca walka z nami prowadzona przez posiadaczy ziemskich, kapitalistów i ich sługusów oraz nieprzerwane działania bandytów, wykonujących zlecenia organizacji wrogich Rosji sowieckiej i jej ludowi pracującemu”⁸. Głód, który objął wiele guberni, stał się również pretekstem do zniszczenia i skompromitowania Cerkwi Prawosławnej. Równocześnie zorganizowana akcja antyreligijna umożliwiła konfiskatę mienia będącego w posiadaniu Cerkwi. Konsekwencje pierwszej klęski głodu były więc bardzo doniosłe. Należy wspomnieć, że w odróżnieniu od następnych klęsk głodu, które najbardziej dotknęły Ukrainę, ta pierwsza w znacznie większym stopniu spustoszyła etniczne ziemie rosyjskie. Można wskazać, że według ocen specjalistów klęska głodu lat 1921–1923 objęła obszar od Uralu po Morze Czarne, na którym przebywało około 29 mln mieszkańców, z czego od 4 do 5 mln zmarło z głodu (szacunki w tym zakresie są dość rozbieżne).

3. Klęska głodu w latach 1932–1933

Klęska głodu w latach 1921–1923 nie tylko nie była utajniana przez władze bolszewickie, ale wprost przeciwnie, nagałniana, a następnie wykorzystana politycznie do zniszczenia rzeczywistych i potencjalnych przeciwników nowego systemu komunistycznego. O kolejnym wielkim głodzie, który objął Związek Sowiecki na początku lat 30., nie

⁵ Ibidem, s. 202.

⁶ *Encyklopedia ukrainoznawstwa*, t. 2, red. W. Kubijowicz, Lwów 1993, s. 406.

⁷ Najbardziej dociekliwą pracą ukraińską na temat głodu w latach 1921–1923 jest dwuczęściowe opracowanie O. M. Mowczana (*Gołod 1921–1923 rr. na Ukraini*, „Ukrainskij istoricnij žurnal”, 1990, nr 10, s. 38–45 oraz nr 12, s. 30–36). Zawiera ono obszerną bibliografię.

⁸ S. Courtois i in., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowanie*, Warszawa 1999, s. 126.

wolno już było pisać w oficjalnej historiografii sowieckiej. Nie znaczy to, że informacje o nim nie dotarły poza ZSRS. Wydarzenia na Ukrainie były w dużym stopniu znane, chociaż środowiska lewicowych intelektualistów przychylnie władzom ZSRS starały się je zatuszować i zbagatelizować. Dotarcie obcokrajowców na tereny wiejskie Ukrainy było trudne, a często nierealne. Było to powodem dużej dezinformacji i otwierało możliwości różnorodnych spekulacji naukowych i pseudonaukowych. Świadczyły o tym publikacje, w których liczba ofiar głodu była podawana w sposób dość dowolny. Obok opracowań minimalizujących rozmiar katastrofy pojawiły się również doniesienia wyraźnie zawyżające liczbę ofiar, w których wskazywano, że w rezultacie kolektywizacji zostało zagłodzonych względnie eksterminowanych kilkanaście milionów ukraińskich kołchoźników.

Po likwidacji wojennego komunizmu i wprowadzeniu tzw. NEP-u sytuacja aprowizacyjna w bolszewickiej Rosji uległa poprawie. Produkcja rolna stopniowo wzrastała. Wieś dysponowała już nadwyżkami produktów żywnościowych. Destabilizacja finansowa oraz brak środków pieniężnych utrudniały jednak nowym władzom skup produktów rolnych na zaopatrzenie miast. Funkcjonował wolny rynek, ale działał on poza bezpośrednią kontrolą władz. Nie wnikając w genezę oraz w tło powstania decyzji skolektywizowania rolnictwa, należy zwrócić uwagę, że obok względów doktrynalnych i politycznych istniały również przyczyny ekonomiczne. Dla przygotowywanego uprzemysłowienia kraju konieczne były środki finansowe. Można je było uzyskać z rolnictwa jedynie po ubezwłasnowolnieniu i po pełnym uzależnieniu wsi od aparatu partyjnego. Droga do tego prowadziła przez kolektywizację rolnictwa. Forsowna kolektywizacja rozpoczęła się w 1929 r., a począwszy od 1931 r., była już realizowana w sposób coraz bardziej bezwzględny. Masowy terror związany z akcją rozkułaczania, a następnie przymusowymi deportacjami objął cały ZSRS, w tym szczególnie Ukrainę. Pomimo zmniejszenia zbiorów wywołanych niekorzystnymi warunkami klimatycznymi obowiązkowe dostawy produktów rolnych uległy powiększeniu. Po likwidacji gospodarki chłopskiej wieś kołchozowa była zmuszona nieodpłatnie dostarczać wszystko, co zdołała wytworzyć. Kołchoźnicy zostali pozbawieni środków do życia. Rozpoczął się głód, który zapanował w dużej części ZSRS. Objął on w sposób najbardziej dotkliwy ziemie ukraińskie.

Informacje o przebiegu wydarzeń, które zachodziły na Ukrainie, pomimo szczelnej izolacji od świata zewnętrznego zaczęły docierać za granicę, głównie zaś do ukraińskiej emigracji politycznej. Pierwsze wzmianki o braku żywności i wymieraniu ludności ukraińskiej ukazały się w czasopismach wydawanych w Pradze⁹ i we Lwowie¹⁰. Równocześnie ukazały się w prasie polskiej, brytyjskiej i amerykańskiej informacje o klęsce głodu na Ukrainie. Wiadomości napływające były tak straszne, a wiedza o nich tak fragmentaryczna, że traktowano je krytycznie. Wielu intelektualistów zachodnich nie uważało ich za wiarygodne. Podchodzono do tego jako do insynuacji mającej na celu skompromitowanie władzy na Kremlu oraz ustroju sowieckiego. Pomimo że nie była znana skala głodu, nie udało się jednak władzom w Moskwie utrzymać tego w pełnej

⁹ *Ukraina ginie z głodu. Widozwa Ukrainskowo Żinoczowo Sojuzu w Prazi do ukraïnskowo gromadjanstwa wsich krain switu*, Praga 1933.

¹⁰ *Głód w Ukraini. Dien žalobi i gnihu. Zaklik Ukrianskowo Gromadskowo Komitetu Rjatunku Ukraini u Lwowi*, Lwów 1933.

tajemnicy. Świadczą o tym wydane już w 1934 r. opracowania w języku angielskim¹¹, w których przedstawiono przybliżone dane o katastrofie głodu w ZSRS wywołanego kolektywizacją rolnictwa. W późniejszym czasie sprawa zaczęła ulegać zapomnieniu. Zdezaktualizowały ją krwawe czystki końca lat 30. przeprowadzone przez Stalina, a następnie wybuch II wojny światowej. Większe zainteresowanie miało miejsce w 1953 r., kiedy to emigranci ukraińscy próbowali przypomnieć światu wydarzenie sprzed 20 lat. Podobnie było w 1983 r., kiedy to ukazało się wiele publikacji poświęconych 50. rocznicy tych strasznych wydarzeń¹². Upadek komunizmu oraz uzyskanie suwerenności przez Ukrainę umożliwiło przeprowadzenie obszernych badań naukowych. Problematyka wielkiego głodu na Ukrainie w latach 1932–1933 stała się tematem bardzo popularnym w naukowej literaturze ukraińskiej. Ukazało się wiele prac monograficznych odnoszących się nie tylko do całej Ukrainy, ale poświęconych poszczególnym regionom, a nawet wsiom¹³.

Fakty związane z przebiegiem klęski głodu i jego geograficznym zasięgiem są już w miarę obiektywnie zbadane i nie budzą większych kontrowersji. Do chwili obecnej toczy się jedynie dyskusja, w jakim stopniu była to akcja zaprogramowana, której celem było zniszczenie bogatego chłopstwa ukraińskiego, a w jakim była splotem celowych i przypadkowych okoliczności, które w ostatecznym rezultacie doprowadziły do śmierci kilku milionów niewinnych ludzi. Trudno jest wydać jednoznaczny werdykt, ale nawet jeżeli była nie w pełni zaplanowana, to władze sowieckie, w tym również Stalin, dokładnie znały sytuację i wykorzystały ją do eksterminacji potencjalnych przeciwników gospodarki kołchozowej. Wiele dowodów świadczy, że wyraźnie zabroniono udzielać jakiegokolwiek pomocy głodującej ludności Ukrainy.

Przebieg wydarzeń, które zachodziły na Ukrainie, był mniej więcej znany już przed 1990 r. Prace późniejsze, prowadzone po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, wiedzę naszą jedynie uściśliły i udokumentowały na podstawie materiałów służb NKWD, do których wcześniej nie było dostępu, gdyż znajdowały się w archiwach sowieckich. Do upadku komunizmu o problematyce tej nie można było pisać w krajach będących pod dominacją sowiecką. Na zachodzie poza emigracyjną publicystką ukraińską często wracano do tego tematu na łamach kierowanej przez J. Giedroycia paryskiej „Kultury”. W Polsce wydano poza cenzurą w podziemnym czasopiśmie „Obóz” pracę ukraińskiego badacza S. Oleskiwa¹⁴. Przymuszczała ona pierwszą publikacją poświęconą tej tematyce, która ukazała się na obszarze znajdującym się pod władzą komunistów. Autor prezentuje pogląd, że cała akcja wymierzona przeciwko ludności wiejskiej Ukrainy była od początku zaprogramowana. Warto więc przytoczyć argumenty autora: „Klęska głodu wydarzyła się nie tylko z przyczyn ekonomicznych, lecz również politycznych, ponieważ stanowiła ona fragment polityki narodowościowej reżimu sowieckiego w stosunku

¹¹ Są one wymienione w bibliografii opracowanej w 2001 r. (*Gołodomor 1932–1933. Publikacji oficjalnych dokumentów, innych archiwalnych materiałów, spagadów, świadectw. Materiały do bibliografii*, L. M. Burjan, I. E. Rikun, Odessa 2001).

¹² W celu wykazania zbrodniczości systemu sowieckiego na wniosek prezydenta Regana powstała w 1984 r. specjalna komisja Kongresu USA do wyjaśnienia przyczyn i określenia strat demograficznych wywołanych w latach 30. wielkim głodem na Ukrainie. Na podstawie licznych materiałów przygotowano raport komisji liczący 1715 stron. Dokument ten został przez odpowiednio powołaną Komisję przyjęty 19 IV 1988 r. Więcej na ten temat informacji zawiera opracowanie I. Samiilenki (*Socio-politycznie tło gołodomu gienocidu w Ukraini (komunizm — śmiertelny wróg ziela)*, Kijw 1988, s. 33).

¹³ Są one zamieszczone we wspomnianej bibliografii: *Gołodomor 1932–1933...*

¹⁴ S. Oleskiw, *Śmierć narodu. Wielki głód na Ukrainie 1932–1933*, „Obóz”, nr 9, 1984.

do Ukrainy (...) Język ukraiński używany był we wszystkich dziedzinach życia — w szkołach, kościołach, sądach, teatrach, instytucjach naukowych, na poczcie, kolei, w wojsku, a nawet w urzędach administracji państwowej. Owe odrodzenie narodowe i «ukrainizacja» we wczesnych latach dwudziestych zdawały się kumulować resztę zjawisk stwarzając tym samym coraz poważniejszą groźbę dla panowania Moskwy (...) Chłopi tworzyli wielką siłę opozycyjną wrogą kolektywizacji i obcą narzuconej władzy. Podczas gdy chłop rosyjski zdążył przywyknąć do życia zbiorowego dzięki istnieniu systemu «obszczin», chłop ukraiński miał z reguły naturę silnie zindywidualizowaną z wyrobionym poczuciem poszanowania własności prywatnej (...) Opozycja tysięcy, a nawet milionów, indywidualnych gospodarstw stanowiła zatem stałe zagrożenie dla panowania Moskwy (...) Już sam fakt, iż chłopi ukraińscy byli przeciwni narzuconemu systemowi rosyjskiemu, oznaczał, że należało ich zmusić do uległości. Stalin rozumiał, iż rzucenie narodu ukraińskiego na kolana jest niemożliwe, jeśli nie zostanie również zdławiona jego baza społeczna i ekonomiczna: chłopstwo”. Autor dalej cytuje słowa Katajewicza, sekretarza komitetu rejonu w Dniepropietrowsku i członka KC partii, wypowiedziane w 1933 r.: „toczy się bezlitosna walka między ukraińskim chłopstwem a WKP(b). Rok bieżący był rokiem próby naszej siły i ich odporności. Trzeba było głodu, aby im pokazać, kto tu panem. Musiało to kosztować miliony istnień ludzkich, ale system rolnictwa kolektywnego tu przetrwa. Wygraliśmy wojnę”. To stwierdzenie zdaniem autora dowodzi, „że klęska głodu na Ukrainie nie była tylko przypadkiem, lecz rozmyślnym, dokonany z premedytacją posunięciem z repertuaru polityki masowego ludobójstwa, służącemu zniszczeniu ewentualnego buntu chłopstwa ukraińskiego”. Autor podaje konkretne posunięcia, które pomimo istnienia na miejscu zboża doprowadziły do zaprogramowanej klęski głodu. Podkreśla to wyraźnie: „Na wiosnę 1932 ludzie zaczęli umierać z głodu. Jednocześnie na polach, pod gołym niebem (pod strażą wojska) bez żadnego konkretnego przeznaczenia leżały ogromne pryzmy zbóż. Działo się to wtedy, kiedy ludność wsi ukraińskich milionami umierała z głodu”¹⁵.

Podobny pogląd prezentuje A. Perkowski¹⁶, który wyraził swoją opinię na ten temat w niepodległej Ukrainie¹⁷. Według autora było to: „świadomie zaplanowane ludobójstwo” — wypełnienie strategicznego kursu ustalonego w lutym 1932 r. na XVII wszechzwiązkowej konferencji WKP(b). Autor obciąża winą nie tylko władze centralne ze Stalinem, lecz również władze republikańskie, działające wówczas w Charkowie. Planowały one zorganizowanie „sztucznego głodu” dla złamania oporu wsi. Zaprogramowaną koncepcję niszczenia „kapitalistycznej” wsi konsekwentnie wprowadzono w życie. Potwierdzeniem słuszności wysuniętej tezy jest fakt, że wywieziono z Ukrainy 4,2 mln ton zboża, ze zbiorów w 1932 r. Działo się to już w czasie głodu¹⁸.

Wypowiadane jest również stanowisko, że Stalinowi nie zależało na eksterminacji własnych obywateli i nie planował tego typu drastycznego rozwiązania. Dopiero po

¹⁵ Ibidem, s. 9–11.

¹⁶ A. Perkowski, *Pro diemograficznii utratii Ukrainii u 30-rokach*, „Wisnik Miżnarodnoj Asjocjacji Ukrainistiw”, nr 3, 1991.

¹⁷ We współczesnej literaturze ukraińskiej poświęconej tym dramatycznym wydarzeniom dominuje już jednoznaczna opinia, że klęska głodu była zaplanowana i konsekwentnie realizowana przez władze sowieckie od początku do końca (I. Samiilenko, op. cit., s. 30). Przemawiają za tym w dużym stopniu dokumenty zebrane w książce M. Muchiny (*Upokoriennja gołodom. Zbornik dokumentiw*, Kijw 1993) oraz wyniki badań Komisji specjalnie w tym celu powołanej (*Międzynarodnaja Komissija po rassliedowaniju gołoda na Ukrainie 1932–1933 godow*, Kijw 1992).

¹⁸ A. Perkowski, op. cit.

uzyskaniu informacji o klęsce głodu doszedł do wniosku, że akcja pomocy dla Ukrainy nie jest w interesie władzy sowieckiej w ówczesnej sytuacji polityczno-ekonomicznej¹⁹.

Podobnie kontrowersyjnym problemem, który jest obiektem blisko siedemdziesięcioletniej dyskusji, jest liczba ofiar tego strasznego „holocaustu” ludności wsi ukraińskiej. W tej sprawie opinie historyków są też rozbieżne²⁰. W pierwszej korespondencji, która ukazała się w sierpniu 1933 r. w nowojorskiej gazecie, podano informację o milionie zagłodzonych kołchoźników ukraińskich. W następnych komunikatach prasowych podawano liczbę 2 mln, względnie 4 mln. W następnym roku moskiewski korespondent gazety „Manchester Guardian” W. Chamberlain po objeździe Ukrainy i Północnego Kaukazu i powrocie do Bostonu opublikował książkę pt. „Żelazny Wiek Rosji”, w której podał, że głód w 1933 r. objął na terytorium ZSRS obszar o zaludnieniu 60 mln, z których od 3 do 4 mln umarło z niedożywienia²¹. Do lat 80. nie dokonywano już nowych wyliczeń i przytaczane szacunki liczby ofiar różniły się między sobą znacznie. W wydawanej sukcesywnie w Kanadzie pod kierunkiem znanego geografę ukraińskiego W. Kubijowicza „Encyklopedii ukrainoznawstwa” podano liczebność zagłodzonych na śmierć w szerokim przedziale od 2,5 do 4 mln²². Dowodziło to braku pełnego rozeznania o skali ubytku demograficznego²³.

Najbardziej znane w literaturze politycznej były szacunki dokonywane przez R. Conquesta²⁴. Dotyczyły one całego Związku Sowieckiego. Wymienia on liczbę 14,5 mln chłopów, którzy zginęli od 1930 do 1937 r., w tym straty wynikłe w rezultacie akcji rozkułaczania ocenia na 6,5 mln ofiar. Dodaje do tego śmierć jednego miliona mieszkańców wsi deportowanych do Kazachstanu, tzw. „ofiar kazachstańskiej tragedii”. Są to straty dotyczące całego obszaru ZSRS. Zgony wywołane głodem w latach 1932–1933 oszacował na 7 mln ludzi, w tym 5 mln miało umrzeć z głodu na Ukrainie, jeden milion na północnym Kaukazie i jeden milion na pozostałym obszarze ZSRS.

Wyliczenia R. Conquesta były przez licznych demografów zakwestionowane. Krytykowano stosowanie dużej dowolności i wyraźną tendencję do zawyżania liczby ofiar. Wyliczenia B. Anderson i R. Silvera²⁵ też nie znalazły w pełni uznania. Straty z lat 1926–1939 określili oni na 4,8 mln, w tym śmiercią głodową zmarło według nich 2–3 mln osób. Badacz ukraiński B. Krawchenko²⁶ liczbę ofiar na samej Ukrainie ocenił na 4,5 mln.

Badacze rosyjscy próbują rozwiązać ten skomplikowany problem statystyczny, a przy tym jedno z najbardziej tragicznych wydarzeń XX wieku. Dość krytycznie podchodzą do wyliczeń dokonanych na zachodzie. Na przykład W. Daniłow²⁷, przedstawiając

¹⁹ Przychyłam się raczej do tego poglądu, chociaż liczne argumenty przemawiają, że akcja była od początku zamierzona.

²⁰ S. Kulczyckij, *Skolko nas pogiblo od gołodomora 1933 goda*, „Mieżdunarodnyj obszczestwiennopoliticeskij żeżenedielnik”, 2002, nr 45, s. 1–8.

²¹ Ibidem, s. 2.

²² *Encyklopedija...*, s. 406.

²³ Dyskusje na temat liczebności ofiar wielkiego głodu 1932–1933 omówiono w opracowaniu autora: P. Eberhardt, *Konsekwencje demograficzne wielkiego głodu na Ukrainie w latach trzydziestych XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne”, t. LXV, 1994, z. 3–4, s. 275–295.

²⁴ R. Conquest, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London 1986.

²⁵ B. Anderson, R. D. Silver, *Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR*, „Slavic Review”, vol. 44, 1985, s. 517–536.

²⁶ B. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Oxford 1985 oraz w pracy zbiorowej: *Famine in Ukraine 1932–1933*, red. R. Serbyn, B. Krawchenko, Edmonton 1986.

²⁷ W. Daniłow, *Diskusija w zapadnoj priesie o gołodzie 1932–1933 i diemograficeskoj katastrofie 30–40 godow w SSSR*, „Woprosy istorii”, 1988, nr 3.

kolejne, bardzo różniące się oszacowania badaczy zachodnich, ujawnia dowolność i arbitralność przyjmowanych założeń metodologicznych i słabość materiałów faktograficznych. Przyznaje on jednak, na podstawie bilansu demograficznego, że straty były kilku-milionowe, a dokładne wyliczenie strat jest zadaniem niezmiernie trudnym.

Stosunkowo obiektywną ocenę strat zawiera opracowanie W. Caplina²⁸. Niestety, dotyczy ono całego Związku Sowieckiego. Dla naszych celów praca ta może mieć charakter orientacyjny, gdyż nie wydziela strat ukraińskich. Według autora liczba ludności ZSRS wynosiła w 1926 r. 146,4 mln. Spis ludności dokonany w 1937 r. ujawnił obecność 162 mln (w tym 2 653 tys. było więźniów zamkniętych w obozach). Przyrost rzeczywisty ludności w ciągu 11 lat wyniósł blisko 15 mln (wzrost o 10,2%). Natomiast dane oficjalne wykazywały przyrost naturalny w tym okresie w wysokości 21,3 mln, czyli o 6,3 mln więcej. Ta różnica stanowiła dodatkowe, nierejestrowane zgony, które objęły głównie Ukrainę, północny Kaukaz oraz rejon Dolnej Wołgi. W. Caplin, po kolejnych przeliczeniach, przedstawia ostateczny bilans strat. Według jego wyliczeń w latach 1927–1936 ZSRS opuściło 2 mln osób, zmarło z głodu — 3,8 mln osób, zginęło w obozach — 1,5 mln oraz w wyniku terroru zginęło dodatkowo — 1,3 mln osób. Łącznie ponadnormatywne straty demograficzne wyniosły 8,6 mln osób. Po dalszych weryfikacjach odliczono straty migracyjne oraz dodano kolejne ofiary czystek i terroru systemu stalinowskiego, dochodząc do końcowej liczby 7,3 mln ofiar.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, w dobie „głastności”, po ujawnieniu istnienia tzw. „represjonowanego spisu z 1937 r.” ukraińscy demografowie — zainteresowani wykryciem prawdy — rozpoczęli coraz bardziej skrupulatne badania porównawcze uwzględniające trzy spisy ludności (1926, 1937, 1939). Całościową próbę weryfikacji wykonał demograf z Instytutu Ekonomiki Ukraińskiej Akademii Nauk E. Rudnicki²⁹. Nie wnikając w dość skomplikowane szczegóły statystyczne, według E. Rudnickiego liczba ludności Ukraińskiej SRS między 1926 a 1937 r. obniżyła się o 356 tys. Przyrost naturalny w ciągu dwóch lat (od 6 I 1937 do 17 I 1939) wyniósł 1 136,8 tys. osób. W rezultacie zaludnienie Ukraińskiej SRR na początku 1939 r. wynosiło 30 392,4 tys. Straty demograficzne wsi między 1926 a 1937 r. wyniosły 4 573,6 tys. osób.

Podobnego bilansu dokonał A. Perkowski³⁰. Według jego wyliczeń w latach 1932–1934 zmarło z głodu i wycieńczenia 4 mln osób. Liczbę deportowanych ocenia na 1 mln. Ogólną liczbę ofiar szacuje na ponad 5 mln. Według niego ogólne straty demograficzne, które poniosła Ukraina w latach 1926–1939, wyniosły blisko 5,8 mln mieszkańców. W następnych licznych oszacowaniach statystycznych dokonywanych przez demografów ukraińskich liczbę ofiar oceniano na około 4 mln. Doliczono do tego ponadto straty wywołane deportacjami i rozkułaceniem. Najnowszy szacunek uwzględniający również saldo migracyjne ludności Ukrainy przeprowadził S. Kulczycki³¹. Punktem wyjścia są dane spisu ludności Ukraińskiej SRS z 1926 r. oraz następne z 1937 r. Według wcześniejszego ze spisów liczba ludności Ukrainy wynosiła 28 926 tys., po dziewięciu zaś latach spis wykazał 28 388 tys. mieszkańców. Ubytek wyniósł więc 538 tys. Następnie

²⁸ W. Caplin, *Statistika żertw stalinizmu w 30-e gody*, „Woprosy istorii”, nr 4, 1989.

²⁹ E. Rudnickij, *Informacijnoje problimy izuczenija dinamiki gorodskowo i sielskowo nasielienija Ukrainy w 1926–1939 g. Migracija i urbanizacija nasielienija*, Kijw 1992.

³⁰ A. Perkowskij, op. cit.

³¹ S. Kulczyckij, op. cit.

autor wyliczył różnice między normatywnymi urodzeniami a zgonami. Hipotetyczny przyrost naturalny powinien wynieść 4 043 tys. Wynika z tego, że liczba ludności Ukraińskiej SRS obniżyła się faktycznie między 1926 a 1937 r. o 4 581 tys. Określono również saldo migracyjne (w tym deportacje). W analizowanym okresie wyjazdy z terytorium Republiki Ukraińskiej przewyższały przyjazdy o 1 343 tys., czyli Ukraina miała ujemny bilans migracyjny, który zaważył na stanie ludności. Po uwzględnieniu tego S. Kulczycki dochodzi do ubytku rzeczywistego ludności na poziomie 3 238 tys. Traktuje to jako straty wywołane klęską głodu. Zdaje sobie sprawę z pewnych niedokładności i w podsumowaniu cytowanej pracy stwierdza, że bezpowrotne straty wywołane klęską głodu należy szacować w granicach od 3 do 3,5 mln. Przedstawione wyliczenia są znacznie niższe od tych dokonywanych przez jego poprzedników. Wydaje się, że są jednak wiarygodne, jeżeli saldo migracyjne zostało wyliczone w sposób właściwy. Przy wydarzeniach tragicznych istnieje zazwyczaj tendencja do zawyżania liczby ofiar. Niemniej nawet podana przez autora liczba ofiar głodu na Ukrainie w wysokości 3 238 tys. jest również porażająca.

4. Klęska głodu w latach 1946–1947

Trzecia klęska głodu na Ukrainie miała miejsce bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej. Kraj był zniszczony i zdewastowany³². Rolnictwo poniosło duże straty w rezultacie przesuwania się frontów oraz rekwizycji dokonywanych przez wojska hitlerowskie i sowieckie³³. Wiele obiektów gospodarczych uległo likwidacji. Brakowało środków produkcji. Pomimo dużych strat demograficznych wieś ukraińska dysponowała jednak nadal liczną siłą roboczą. Wielu mężczyzn zostało w tym czasie zdemobilizowanych z armii i wróciło do kołchozów. Ostry reżim zmusił do pracy dzieci od lat 12 oraz ludzi w wieku podeszłym, jednak wskutek złej organizacji, opartej jedynie na przymusie i ochronie majątku przed kradzieżami, dawała ona nikłe rezultaty. Przyczyną bezpośrednią powojennego głodu był nieurodzaj spowodowany złymi warunkami klimatycznymi. Ostra zima przełomu 1945/1946 r., przy niewielkiej pokrywie śniegowej, wpłynęła na stan ozimin, które wymarły. Lato następnego roku z kolei było wyjątkowo suche i gorące. Niekorzystne warunki pogodowe objęły całą wschodnią i południową Ukrainę³⁴. Zbiory zbóż, będące podstawą całej gospodarki rolnej,

³² Warunki aprowizacyjne w Związku Sowieckim, a w tym również na Ukrainie, były w latach tzw. wojny ojczyźnianej bardzo trudne. Dotyczyło to zarówno terenów okupowanych przez wojska niemieckie, jak i pozostałych obszarów, które były zobowiązane przekazywać jak najwięcej produktów żywnościowych na potrzeby frontu. Pewną pomocą była żywność dostarczana przez aliantów zachodnich. Pomimo tego setki tysięcy ludzi zmarło z głodu oraz chorób wynikłych z niedożywienia. Nie prowadzono w latach wojny w tym zakresie odpowiedniej ewidencji. Z tego powodu trudno ocenić bezpowrotne straty demograficzne.

³³ W opracowaniu F. W. Zimy (*Mentalitet narodow Rossii w wojnie 1941–1945 godow*, Moskwa 2000) podane są liczne informacje oraz komentarze na temat sytuacji bytowej ludności między 1941 a 1945 r. w poszczególnych częściach ZSRS. W opracowaniu tym zawarta jest bogata bibliografia umożliwiająca dokładniejsze zbadanie tej złożonej problematyki badawczej.

³⁴ Klęska głodu lat 1946–1947 była nieznaną historykom na świecie aż do przełomu lat 80. i 90. Informacje były utajnione i nie wolno było o niej pisać w Ukraińskiej SRS. Jedynie niewielkie wzmianki ukazywały się w ukraińskich publikacjach emigracyjnych, ale też nie znano liczby ofiar ani skali tej klęski głodu. Na przykład w cytowanej „Encyklopedii ukrainoznawstwa” opisano dokładnie przebieg głodu w latach 1921–1922 i 1932–1933. Na temat krytycznej sytuacji aprowizacyjnej w latach 1946–1947 ukazało się w tej obszernej encyklopedii jedno jedynie zdanie informujące o głodującej w tym czasie ludności wschodniej Ukrainy. Po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości rozpoczęto dokładne badania naukowe poświęcone temu dramatycznemu epizodowi w historii Ukrainy. Obecnie literatura na ten temat jest dość bogata. Na szczególną uwagę zasługuje wnikliwie

były w 1946 r. niezmiernie niskie. Średnio zebrano na Ukrainie 3,8 kwintala ziarna z jednego hektara. W obwodzie odeskim, ługanowskim, charkowskim zebrano od 2,3 do 2,9 q z hektara, w mikołajewskim od 1,9 do 3 q/ha, w izmailskim — 1 q/ha. Można tu przykładowo podać, że w niektórych kołchozach obwodu chersońskiego zebrano średnio z jednego hektara zaledwie 60 kg zboża³⁵. Sytuację pogarszały niskie zbiory ziemniaków i owoców. Nawet na niewielkich działkach przyzagrodowych niewiele zebrano produktów nadających się do spożycia. Kołchozy całej południowej oraz wschodniej Ukrainy wyprodukowały kilkakrotnie mniej produktów rolnych niż w latach II wojny światowej. Lepsza sytuacja była jedynie w zachodniej Ukrainie, która przed wojną należała do Polski. Na tych obszarach nie zdążono jeszcze skolektywizować rolnictwa oraz warunki pogodowe nie były tak niekorzystne. Nieurodzaj na Ukrainie nie zmienił jednak planów skupu zboża. Był on nadal w sposób rygorystyczny egzekwowany. Wywiezione zboże ze wsi ukraińskiej było kierowane na potrzeby wewnętrzne Związku Sowieckiego, ale również przeznaczone na eksport. Wyekspediowano za granicę w 1946 r. 1,7 mln ton, w 1947 zaś — 0,8 mln ton zboża. Eksport kierowano głównie do Czechosłowacji, Polski, Bułgarii. Miał on nie tylko znaczenie ekonomiczne, ale również i polityczne. Chodziło bowiem o wsparcie promoskiewskich reżimów w Europie Środkowo-Wschodniej³⁶.

Niskie zbiory, brak zapasów oraz konieczność wypełnienia obowiązkowych dostaw zboża dla państwa pozbawiły kołchozy zboża na wyżywienie pracowników oraz paszy dla zwierząt gospodarskich. Pogłowie zwierząt hodowlanych uległo radykalnemu zmniejszeniu. Mięso jednak zostało wyekspediowane z kołchozów na potrzeby miast, które też były pozbawione środków żywnościowych.

Obszary wiejskie południowej i wschodniej Ukrainy znalazły się w dramatycznej sytuacji, gdyż zostały pozbawione jakichkolwiek środków żywnościowych. Rozpoczęła się katastrofa głodu. Ludzie zaczęli umierać z niedożywienia³⁷. Jednostki administracyjne szczebla lokalnego i obwodowego interweniowały u władz szczebla republikańskiego w Kijowie, ówczesny sekretarz partii ukraińskiej N. Chruszczow zwrócił się bezpośrednio do J. Stalina z prośbą o wsparcie i dostawy żywności. Interwencja ta zakończyła się niepowodzeniem. Nie tylko, że Ukraina nie uzyskała pomocy, ale w dodatku J. Stalin, rozdrażniony poruszeniem tej sprawy, usunął Chruszczowa ze stanowiska. Nowym sekretarzem partii ukraińskiej został T. Kaganowicz, który już nie zwracał się o pomoc do Moskwy. Kołchoźnicy zostali pozbawieni środków do życia. Niewielka pomoc z zachodniej Ukrainy nie była w stanie poprawić sytuacji. Władze centralne nie pozwoliły zakupić kijowskim władzom republikańskim zboża w pobliskim, należącym do Rosyjskiej SRS Kubaniu, który dysponował pewnymi, niewielkimi nadwyżkami produktów rolnych. Najpierw zaczęli umierać z głodu ludzie słabsi i starsi. Następnie zaczęły wymierać dzieci. Ludzie puchli z niedożywienia. Warunki życia

udokumentowana praca wspomnianego już autora W.F. Zimy (*Gołod w SSSR 1946–1947 godow: proischożdenije i posledstija*, Moskwa 1996).

³⁵ *Gołod w Ukraini 1946–1947. Dokumenti i materialy*, Kijw, Nju York 1996.

³⁶ I.M. Makowijczuk, J.G. Piljawiec, *Gołod na Ukraini u 1946–1947 rr.*, „Ukrainskij istoricznij żurnal”, 1990, nr 8, s. 14–32.

³⁷ Nieznana historykom zachodnim powojenna kłęska głodu w suwerennej obecnie Ukrainie jest obiektem różnorodnych analiz. Między innymi odbyła się 17 IV 1997 r. międzynarodowa konferencja poświęcona przyczynom i skutkom głodu w latach 1946–1947. Materiały tej konferencji zostały opublikowane (*Gołod 1946–1947 rokiv w Ukraini: priczini i naslidki*, Kijw, Nju Jork 1998).

stawały się coraz bardziej krytyczne. Zaczęło dochodzić do ludożerstwa i spożywania trupów. O dramatyzmie sytuacji świadczy jeden z poufnych listów z kwietnia 1947 r., w którym minister bezpieczeństwa USSR Generał-Lejtant Sawczenko zawiadamiał ministra państwowego bezpieczeństwa ASRS Generała-Pułkownika W.S. Abakumowa o wypadkach kanibalizmu³⁸. Konkretnie przypadki jednostkowe są zazwyczaj bardziej wstrząsające od zestawień statystycznych. Pokazują one bowiem w sposób bardziej wyrazisty tragizm warunków życia na wsi ukraińskiej, w której głód doprowadzał do zaniku człowieczeństwa i wszelkich norm etycznych.

W następnym dokumencie sygnowanym 15 IV 1947 r. podane są liczby osób oskarżonych o kanibalizm. Wynika z niego, że stwierdzono 89 wypadków ludożerstwa (w tym 48 w obwodzie izmailskim i 13 w dnipropietrowskim), następnie 125 przypadków spożywania mięsa z trupów, w tym również najwięcej w izmailskim (75). Według danych tego dokumentu w 69 przypadkach wykryto sprawców tych czynów³⁹. Wiadomo, że w zaistniałej dramatycznej sytuacji wykrywalność tego typu przestępstw była niewielka. Przepuszczalnie było ich w rzeczywistości wielokrotnie więcej. Można tu podać przykładowo, że 1 IV 1947 r. w obwodzie żytomierskim wykazano stan krytycznego zagłodzenia u 15 379 osób, w tym było wśród nich 10 247 dzieci do lat 10. Hospitalizowano jedynie 2037 chorych z niedożywienia⁴⁰. Przednowek roku 1947 przyniósł więc konsekwencje tragiczne. Oszacowanie liczby osób zagłodzonych na śmierć jest bardzo trudne, gdyż prowadzono sprawozdawczość statystyczną w sposób fragmentaryczny.

Na podstawie opracowania W.F. Zimy⁴¹ można w sposób przybliżony określić ogólne straty wynikłe z klęski głodu. Według szacunków autora liczba ludności na wsi ukraińskiej wynosiła 1 VI 1946 r. — 23 604 tys., zaś 1 X 1947 r. — 22 937 tys., czyli ubytek wynosił 667 tys. mieszkańców. Największe obniżenie miało miejsce w tych obwodach, gdzie najbardziej brakowało żywności, a mianowicie ludność wsi w obwodzie dnipropietrowskim zmniejszyła się o 129 tys., to jest o 12%, zaporoskim o 125 tys. (o 15%), charkowskim o 109 tys. (o 10%). Drastyczne zmniejszenie liczby mieszkańców wystąpiło w obwodzie izmailskim (o 118 tys. mieszkańców, czyli o 23%). Wykryto tam również najwięcej wypadków kanibalizmu. Tak więc w tym nadmorskim obwodzie graniczącym z Rumunią warunki życia na przełomie roku 1946/1947 były najtrudniejsze i przyniosły też najwyższą umieralność. Stopa zgonów w wielu obwodach kilkakrotnie przewyższała liczbę urodzeń. O wzroście śmiertelności świadczy porównanie liczby zgonów zarejestrowanych między 1 I a 30 VI 1947 r. z tymi występującymi w pierwszym

³⁸ We wspomnianym dokumencie podaje się autentyczne wydarzenia. Podane będą zgodnie z oryginałem:

– 15 marca br. mieszkańcy wsi Limanowskoje obwodu izmailskiego obywatel P. lat 36 i obywatel Z. lat 26, wracając z miasta, porwali 6-letnią dziewczynkę, zaprowadzili do mieszkania, następnie zabili, a z trupa przygotowali jedzenie. Obywatel P. i Z. zostali aresztowani i przyznali się do przestępstwa.

– 20 marca br. w kołchozie „Politotdieł” w rejonie pokrowskim obwodu dnipropietrowskiego był odnaleziony trup 8-miesięcznego dziecka S.N. W śledztwie ustalono, że obywatel S. uśmiercił swojego 8-miesięcznego syna N. I z części jego trupa przygotował jedzenie, które skonsumował z drugim synem i córką. Obywatel S. i jego żona zostali aresztowani.

– 29 marca br. w osiedlu Pawłogradskim obwodu Dnipropietrowskiego do obywatelki O. (urodz. 1920 r.) przyszedł chłopczyk sąsiadki (urodz. 1936). Został on zabity tęym narzędziem, trup został podzielony na części i przygotowany do spożycia. Obywatelka O. została aresztowana i przekazana do sądu.

– 6 kwietnia br. robotnica kołchozu „Czerwona Ukraina” obwodu pałtawskiego L. (urodz. 1908) zabiła odwiedzającego ją 8-letniego syna sąsiada P., a z trupa przygotowała jedzenie. Została aresztowana i rozpoczęto śledztwo (*Gołod w Ukraini 1946–1947...*, s. 230–231).

³⁹ Ibidem, s. 229–230.

⁴⁰ Ibidem, s. 229.

⁴¹ W.F. Zima, *Gołod...*

półroczu 1946 r. Dysponujemy tego typu danymi statystycznymi odniesionymi do kilku rejonów obwodu dnepropietrowskiego. W rejonie wasilkowskim umieralność wzrosła w tym okresie o 463%, w dnepropietrowskim o 465%, krinczańskim o 411%, tomańskim o 558% itd.⁴²

Rezultatem głodu był wzrost zachorowań na choroby zakaźne, w tym tyfus i gruźlicę. Stan zdrowia ludności uległ znacznemu pogorszeniu. Nie można zapominać, że klęska głodu wystąpiła bezpośrednio po wojnie. Ziemie ukraińskie były zniszczone, warunki mieszkaniowe tragiczne, a po kilku latach wojny ludność była w złym stanie zdrowotnym. Działo się to w okresie terroru politycznego. Terytorium Ukrainy było blisko trzy lata pod okupacją niemiecką. Wielu mieszkańców, zwłaszcza zachodniej Ukrainy, przychylnie odnosiło się do władz hitlerowskich. Po wejściu armii sowieckiej rozpoczęła się akcja odwetowa skierowana przeciw faktycznym i rzekomym kolaborantom. Przyniosło to dodatkowe duże ofiary. Opór zbrojny UPA na zachodniej Ukrainie, trwający kilka lat po wojnie, przyniósł pacyfikację i kolejne deportacje, dlatego też klęska głodu jeszcze bardziej zdestabilizowała warunki życia mieszkańców Ukrainy, które i tak były już tragiczne.

Określenie dokładnej liczby ofiar głodu lat 1946–1947 jest trudne. Szacunki okazują się w tej sprawie dość rozbieżne. Najbardziej wiarygodne są wyliczenia dokonane przez J. Szapowała przedstawione na konferencji w dniu 27 IV 1997 r.⁴³ Według obliczeń autora na obszarach objętych głodem, czyli w 16 obwodach wschodniej Ukrainy oraz w obwodzie izmailskim i dnepropietrowskim, w 1946 r. zmarło z niedożywienia 282 tys. osób, w 1947 zaś 520 tys. W rezultacie tej ostatniej w XX wieku katastrofy głodu w Europie śmierć poniosło 808 tys. mieszkańców Ukrainy.

5. Podsumowanie

Wyliczone straty trzeciego kolejnego wielkiego głodu w Ukraińskiej SRS były więc znacznie niższe od tych z początku lat 20., a tym bardziej od tych, które poniosła ludność ukraińska w latach 30. Niemniej katastrofa głodu lat 1946–1947 miała istotne implikacje społeczne i polityczne. Ułatwiła pacyfikację Ukrainy, która bezpośrednio po wojnie była nastawiona wrogo do władzy sowieckiej. Zwłaszcza dotyczyło to zachodniej Ukrainy, na terytorium której działała partyzantka nacjonalistyczna. Ułatwiła też powrót do gospodarki kolektywnej.

Przez ziemie ukraińskie w okresie życia jednego pokolenia, czyli w ciągu zaledwie 26 lat (1921–1947), przetoczyły się trzy klęski głodu. Działo się w kraju rolniczym mającym najlepsze gleby w Europie. Takie były konsekwencje funkcjonowania systemu totalitarnego realizującego utopijną koncepcję budowy państwa komunistycznego.

Przyjmując, że w trakcie pierwszego głodu mającego miejsce w latach 1921–1923 zmarło około pół miliona osób, drugiego, z lat 1932–1933 — minimum 3 238 tys., trzeciego zaś, w latach 1946–1947 — 808 tys., łącznie straty demograficzne Ukrainy tylko w wyniku zagłodzenia ludności wyniosły znacznie ponad 4,5 mln mieszkańców⁴⁴.

⁴² Ibidem, s. 167.

⁴³ *Głod 1946–1947 r. w Ukrainie...*

⁴⁴ Liczba mieszkańców Ukrainy zagłodzonych na śmierć w wysokości co najmniej 4,5 mln może być zakwestionowana jako za niska. Autor bazował jedynie na szacunkach w pełni udokumentowanych. Niewykluczone, że dotarcie do nieznanych jeszcze źródeł archiwalnych wpłynie na weryfikację zaprezentowanych wyliczeń statystycznych.

W tym upraszczającym rozumowaniu pomijamy lata I i II wojny światowej oraz ciężki okres porewolucyjny (1917–1920). Wiele dowodów oraz dokumentów świadczy o tym, że w tych trudnych okresach też występowały lokalne klęski głodu, które za każdym razem objęły po kilkaset tysięcy ludzi. Wynikały one z dewastacji przez działania militarne dużych powierzchniowo obszarów. Mieszkańcy tracili cały dobytek, niszczone były zbiory. Ludność wsi nękana była kontrybucjami i konfiskatami przez różnorodne formacje wojskowe oraz centralne i lokalne władze administracyjne. Przynosiło to w efekcie głód, choroby i epidemie. Oddziaływały one na poziom umieralności. Podane fakty wskazują, że pierwsza połowa XX wieku była dla ludności ziem ukraińskich okresem tragicznym i dramatycznym, którego rezultaty miały wymiar nie tylko demograficzny. Nie można tu pomijać konsekwencji psychologicznych, które musiały mocno oddziaływać na społeczeństwo ukraińskie. Mieszkańcy kraju, będąc co najmniej trzykrotnie skazywani przez władze własnego państwa na głód, byli już tak zastraszeni i upokorzeni, że wszelki opór wobec totalitarnej władzy stawał się niewykonalny. Można było więc budować bez przeszkód fundamenty nowego ustroju społeczno-ekonomicznego opartego na strachu i zniewoleniu.

Bibliografia

- Anderson B., Silver R. D., *Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR*, „Slavic Review”, vol. 44, 1985, s. 517–536.
- Conquest R., *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London, 1986.
- Courtois S. i in., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Pruszyński i S-ka, Warszawa 1999.
- Czorni Żniwa. *Gołód 1932–1933 roku w Walkiwskomu ta Kołomockomu rajonach Charkiwsczчини*, red. T. Poliszczuk, Wydawnictwo M. P. Kock, Kijw, Chrkwi, Nju Jork, Filadelfia 1997.
- Daniłow W., *Diskusija w zapadnoj priesie o gołodie 1932–1933 i diemograficzeskoj katastrofie 30–40 godow w SSSR*, „Woprosy istorii”, nr 3, 1988, Moskwa.
- Domański R., *Zastosowanie teorii katastrof w badaniach przestrzenno-gospodarczych*, „Przegląd Geograficzny”, 1989, t. LXI, z. 3, s. 243–264, Warszawa.
- Eberhardt P., *Konsekwencje demograficzne wielkiego głodu na Ukrainie w latach trzydziestych XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne”, t. LXV, 1994, z. 3–4, s. 275–290, Wrocław.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Obóz, Warszawa 1994.
- Encyklopedija ukrainoznawstwa*, t. 2, red. W. Kubijowicz, Naukowe Towarzystwo imieni T. Szewczenka, Lwiv 1993.
- Famine in Ukraine 1932–1933*, red. R. Serbyn, B. Krawchenko, Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, Edmonton 1986.
- Fisher H. H., *The Famine in Soviet Russia, 1919–1923, the Operations of the America Relief Administration*, New York 1927.
- Gołód 1921–1923 i ukraińska presa w Kanadi*, red. R. Serbyn, Ukrainsko-Kanadskij Doslidczo-Dokumentacijnij Centr, Torono–Kijw 1992.
- Gołód 1921–1923 roku w Ukraini. Zbirnik dokumentiw i materialiw*, Naukowa Dumka, Kijw 1993.
- Gołód 1946–1947 roku w Ukraini: priczini i naslidki*, Wydawnictwo M. P. Koc, Kijw, Nju Jork 1998.
- Gołód w Ukraini 1946–1947. Dokumenti i materiali*, Wydawnictwo M. P. Koc, Kijw, Nju Jork 1996.

- Gołód w Ukraini. Dien žalobi i gniewu. Zaklik Ukrainskowo Gromadskowo Komitetu Rjatkunku Ukraini u Lwowi, Trizub, cz. 38, Lwów 1933.*
- Gołodomor 1932–1933. Publikacii oficijnych dokumentiw, inszych archiwnych materialiw, spogadiw, swidzen. Materiali do bibliografii, red. L. M. Burjan, I. E. Rikun, Insitut Istorii Ukraini NAN, Odesa 2001.*
- Itogi borby z gołodom w 1921–1922. Sbornik statei i otczietow, Moskwa 1922.*
- Krawchenko B., *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Oxford 1985.
- Kulczyckij S., *Skolko nas pogibło ot gołodomora 1933 goda*, „Mieżdunarodnyj obszczestwiennopoliticeskij ježeniedielnik”, 2002, nr 45, s. 1–8, Kijw.
- Makowijczuk I. M., Piljawiec J. G., *Gołód na Ukraini u 1946–1947 rr.*, „Ukrainskij istoricznij žurnał”, 1990, nr 8, s. 14–32, Kijw.
- Mieżdunarodnaja Komissija po rassliedowaniju gołoda na Ukrainie 1932–1933 godow*, Ukr. CENDISI, Kijw 1992.
- Muchina M., *Upokoriennja gołodom. Zbornik dokumentiw*, Institut Ukrainskoj Archeografii A.N.U., Kijw 1993.
- Oleskiw S., *Śmierć narodu. Wielki głód na Ukrainie 1932–1933*, „Obóz”, nr 9, 1984, Warszawa.
- Perkowskij A., *Pro diemograficzni utrati Ukraini u 30-rokach*, „Wisnik Miżnarodnoj Asocjacji Ukrainistiw”, nr 3, 1991, Kijw.
- Poston T., Stewart I. N., *Catastrophe Theory and Its Applications*, Pitman, London 1978.
- Rudnickij E., *Informacijnoje problimy izuczenija dinamiki gorodskowo i sielskowo nasielienija Ukrainy w 1926–1939 g. Migracija i urbanizacija nasielienija*, Kijw 1992.
- Samiilenko I., *Socio-politicznie tło gołodowo ghenocidu w Ukraini (komunizm — smiertelniei worog siela)*, Proswita, Kijw 1998.
- Thom R., *Structural Stability and Morphogenesis*, W. A. Benjamin, Reading, Mass., 1972.
- Ukraina ginie z gołodu. Widoczwa Ukrainskowo Žinoczowo Sojuzu w Prazi do ukrainskowo gromadjanstwa wsich krain switu*, Praga 1933.
- Wilson A. G., *Catastrophe Theory and Bifurcation. Applications to Urban a Regional Systems*, University of California press, Berkeley and Los Angeles, Colm Helms, London 1981.
- Zima W. F., *Gołód w SSSR 1946–1947 godow: proischoždienije i posliedstwija*, Instytut Rossijskoj Istorii, Moskwa 1996.
- Zima W. F., *Mentalitet narodow Rossii w wojnie 1941–1945 godow*, Institut Rossijskoj Istorii, Moskwa 2000.